

KULTURHISTORISKA NOTISER OCH TRADITIONER FRÅN 1600-TALET FRÅN ÖLAND OCH SMÅLAND.

Av

ARVID ENQVIST.

Den period av vår historia, som vi kalla storhetstiden, var en sådan ej blott ur politisk synpunkt utan även i kulturellt avseende. I samma mån som landet kom att spela en större politisk roll bland Europas makter, väcktes också ett starkt behov att lära känna och utforska landets och folkets ursprung och tidigare öden. Härigenom utlöstes och utvecklades med kraftigt understöd av statsmakterna ett kulturarbete, vars bevarade resultat för vår tids kulturhistoriska forskning är av allra största betydelse. En stor part av detta arbete kom, som naturligt var, att inriktas på upptecknandet av ännu bevarade forn- och kulturminnen. Här liksom i mycket annat var det framför allt Gustaf II Adolf, som förstod att i rätt tid tillvarataga det vaknande kulturintresset och tillrättalägga principerna för arbetet. Den instruktion, som av honom före avresan till kriget i Tyskland utfärdades för av honom utnämnda antikvarier, vilka skulle resa landet runt för att uppteckna och tillvarataga minnena av den gamla kulturen, utgör i själva verket ett fullständigt kulturhistoriskt program, så fylligt och uttömmande, att det i stort t. o. m. kan läggas till grund för vår tids arbete på samma område. Skilda delar av landet genomrestes av olika personer, vilka bedrovo en livlig uppteckningsverksamhet. Kyrkor och gravstenar, fasta fornminnen, främst runstenar, men även andra kulturminnen och traditioner antecknades och de gjorda uppteckningarna tillfördes det senare instiftade antikvitetskollegiet, vilket småningom övergick i antikvitetsarkivet. Vid dess upplösning övertogos handskrifterna av Kungl. Biblioteket, där de ännu förvaras som en särskild grupp (sign. F).

En av dessa upptecknare från förra hälften av 1600-talet var Jonas Haquini Rhezelius. Av hans hand föreligga bevarade flera handskrifter som resultat av hans resor från olika delar av Sverige. Handskrifterna äro försedda med ett stort antal teckningar av utomordentligt värde.

Under augusti och september månader 1634 reste Rhezelius *»effter Høge och nådigeste öfwerhetenes nådighe befaldning, fulmacht och instruction»* på Öland och i Kalmar län för dylika uppteckningar. Resultatet av hans resa består dels i ett koncept (med en mängd synnerligen intressanta teckningar av kyrkor, gravstenar, runstenar och övriga fasta fornminnen, särskilt borgar på Öland, förteckning på ortnamn, berg, sjöar m. m.), dels i en prydligare utskrift därav, vilket huvudsakligen behandlar run- och gravstenar samt öländska borgar. [Konceptet in 12:o är signerat F. c. 5 och utskriften in 4:o F. c. 2—3]. Särskilt konceptet innehåller utom de ovannämnda beskrivningarna en del notiser av kulturhistoriskt värde, de flesta synbarligen flyktigt nedskrivna minnesanteckningar, inströdda här och där bland det övriga materialet. Beträffande till fasta fornminnen o. d. knutna traditioner har konceptet i regel korta anteckningar, innehållande det huvudsakliga i traditionen, vilka i utskriften vidare utarbetats. Även teckningarna äro i utskriften gjorda i större skala och omsorgsfullare utförda än i konceptet.

Här nedan återges ur de båda handskrifterna de notiser och traditioner, som kunna vara av intresse för denna tidskrifts läsare. En av notiserna, om fiskredskapen, har tidigare meddelats i denna tidskrift av bibliotekarien C. M. Stenbock (*»Några afbildningar af fiskredskap i gamla handskrifter»*, årg. 1915, sid. 104 ff.). Det oaktat har jag ansett det lämpligt att medtaga denna notis även här, dels för att få handskrifternas rent kulturhistoriska innehåll samlat på ett ställe, dels ock därför att min och Stenbocks läsning av anteckningen i ett par detaljer skilja sig från varandra.

1.¹ I konceptet sid. 105 och följande sidor mitt ibland förteckningar på ortnamn, hamnar, sjöar m. m. på Öland och i Kalmar län har Rhezelius infört följande notiser (fig. 1):

¹ Numreringen i det följande gjord av meddelaren.

2—301193. *Fataburen*.

Fiskeredskapz nampn som brukas på ölan och Småland.

Skiöter eller garn som ströming tagz medh (fig.).

Törske snöre (fig.) och wefuen och säncke

Håmer taga the ål medh är så giordt

Glypar är giord som en rýssia (fig.)

och merder.

Brukas mäst på west sydan på öland.

Garn eller bäsgrabbe som skiötan bindz

vthi är så giordh (fig.)

Trä som håller skiöten och strängen kallas läte.

Maskebyt eller näthök (fig.)

Boteknif och bindnål (fig.)

Skötkyfwa eller hors¹ (fig.)

Item Grýmnat (fig.) Gedder, abbor och sýk och annat.

Harkar² som tagz ål medh är nytt mönster att fiska³ medh (fig.)

brukas lyka som en ror medh ökior på $\frac{1}{2}$ fampons diup.

Item Liustra om netterne medh týre och liusträ⁴ så giordt (fig.)

Laxkister i Ema ström.

Ålgeel⁴. Liuster (fig.).

Ålen leker i ett gräs heter hötter,⁵ där skulle the

tagan när som porlar i gräset, detta

brukas alenest i salt sion eý anorstådes.

¹ Jfr hos Rietz: Svenskt dialektlexikon ordet *hors* = häst; *nätehäst* m. = ställning, som användes vid bindning av nät, finnes antecknat från Runö.

² Jfr *Harka*, kratta, ett slags räfsa att kratta råg på svedjeland (Rietz); se fig. Enligt Klein finnes såväl ordet som redskapet ännu kvar i mellersta Sverige; jfr även Schager: Svenskt fiskerilexikon, ordet *harkning*.

³ Stenbocks läsning av detta ord säkerligen felaktig.

⁴ Stenbocks läsning »åalgeel» felaktig. Jfr holl. *aalgeer* l. *elger* = ålgaffel, ålljuster av fornnord. *geirr* m. spjut, eg. den trekantiga spjutspetsen. Enligt vad museilektor Ernst Klein välvilligt meddelat mig, finnes en avledning av ordet ännu levande i den östsvenska skärgården; så har han från St Annæ socken i Ögthl. formen *ålj* som beteckning på ålljuster, där varannan spets är spetsig och varannan trubbig med hulling (jfr. här fig. 1 nedtill).

⁵ Enl. Rietz: Svenskt dialektlexikon finnes ordet *hötter* eller *ötter* inom vissa trakter av Södermanland (Dalarö, Ornö); ordet sammanhängar med *hauter* (pl.?) = blåstång, havstång (*Fucus vesiculosus*).

[illegible]

Alen Colen: all gub so
 Ten fötter, den, den, den
 Lagen nien sam porlen: gubst, den
 den, den, den: salt sam o' anoyt
 4 Lagen F Andfjuren
 1 Lagen al gubst ny för baten.

Clatquel

noßia

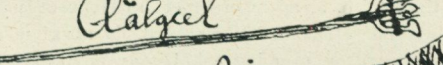

Fig. 1. Fiskeredskap på Öland och i Småland.

Nomina Agriculturae rei

eller *Akerbrukzredh*

skapz namn på öland och i Smål.

Hökelka (fig.). Höötiufwa (figg.).

Lya (fig.) skära (fig.) Refsa Rýfua eller harf (fig.)

Åkerharf (2 fig.) Trädstok¹ (2 fig.)

Resehäck är så fatter (fig.) på wagner.

4. På sid. 109 har Rhezelius en kort anteckning om:

Allehanda slagz *träs Namn* som
på öland växa.

Apel, Perun, walnöträ i Borkholms trögård) och*widh Resmý P.(*rüst*)g.(*ård*) och i Gýngie. Plomträ, Kirsbärtr(ä)

Krikonträ mäst wid hwer bý; wýnbärtr(ä).

Item Eek, ask, Lind, Löön, hassel, almträ,

Surapelar, Try² som här kalas beenträ,

Biörk, asp, Haghtorn, Törn, Stärkebär

eller slanebärsträ. Item Röön, Hogzflor,

Hägg, Brakwädzträ, Olgonträ.

Måbärsträ, Eke eller galläpler växer

nogh, besýnnerligh på Jungfrun.

wegeltorn, somstedz kaller halz, wýdhe,

sielk, aal, hilleträ.

Item Gran, Tall, Eeen.

5. Sid. 94 upptar följande korta notis, som kan vara av visst historiskt värde:

Jorderächning på öland.

1. Wtiorder kallas tomtöre

2. Ättungland Jord, så mycket som 24 al-
nar. Alnen är stundom smere, stundom
störe, när Jorden mätes.

Een alen, kallas där öringsJord.

6. På sid. 126 träffar man bl. a. följande

Nota.

Se på Winterbråket³ huad winter och somar

blifwa skall melan Mårmäss och wårfru-
dagh döre.⁴

När stiernor flýga wentes hård wädher
frå den ort hon flýger.

¹ av bilderna att döma *träårder*; jfr Rietz *mullstókk* m., den del av en ärjekrok, som går i jorden.

² *Lonicera Xolosteum*.

³ Rietz har *vinterbråka* f. ant. från Kalmar län = vintergatan. Jfr vinterbråta.

⁴ heliga Vårfrudag; jfr »*inan wara fru dagh dyra*» och »*apter dyra warffru tiide*», ex. under *dyr* (Södervall: Ordbok öfver svenska medeltidsspråket).

När aspen palmes¹ om hösten tå blir nogh
boknötter ähret efter män ingen humble,
och mycke harkrankar,² och fogel matkar,
är et wist p(ro)berat tekn.
Frÿs Wårfrud(ag) i fasten så håller kalt
40 nätter efter.

7. För profana föremål i privat ägo har Rhezelius synbarligen ej haft något större intresse, ehuru väl man får förutsätta, att tillfällna till anteckningar om och avteckningar av sådana ej saknats. Endast på ett par ställen i konceptet har han gjort sådana helt flyktigt över några dryckeskärl. Så har han å sidan 23 noterat och tecknat följande (fig. 3):

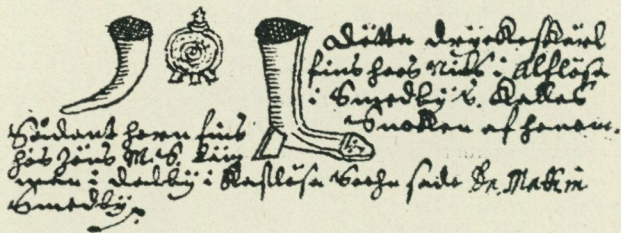

Fig. 3. Dryckeshorn i Smedby (t. h.) och Kastlösa socknar, Öland.

dätta (fig. 3 t. h.) dryckeskärl finns hos
Nils i Alflösa i Smedby S. Kallas Snoken³
af hanem.

Sådant (fig. 3 t. v.) horn fins hos Jöns M.
S(ochne) länzman i dalby i Kastlösa Sochn sade
Dn. Math(ias) in Smedby.⁴

Om den å bilden (fig. 3) mellan de håda hornen skisserade flaskan (av trä eller tenn?) har Rhezelius ej lämnat någon närmare upplysning. Dylika flaskor ingingo under 15- och 1600-talet bl. a. i soldaternas mundering som fältflaskor.

Ytterligare ett horn finnes tecknat å sid. 54 under Löt socken (fig. 4) jämte följande text därtill:

¹ blommor; jfr palm, pl. -er, f. blomhänge på pilträdet (Rietz).

² ett slags stor mygga (Tipula pratensis l. hortorum). Ordet förekommer (enl. Rietz) i Smål. (Kalm. län).

³ Namnet synes att hänföra sig till ändbeslaget som, att döma av bilden, har en viss likhet med ett ormhuvud, ehuru med ett från ovan sett människoansikte.

⁴ Att döma av denna uppgift har R. ej själv sett hornet, utan gjort teckningen därav efter pastor Mathiæ uppgift.

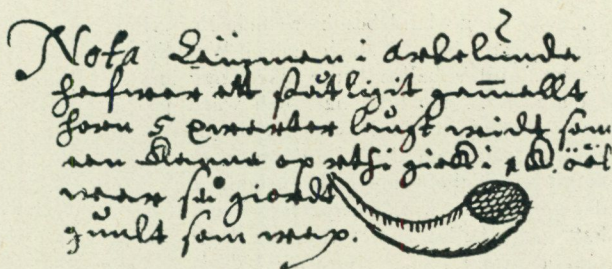

Fig. 4. Drykeshorn i Arbelunda, Löts s:n, Öland.

Nota Länzman i Arbelunda
 hafwer ett ståtligt gamallt horn
 5 qwarter långt widt som en Kanna
 op wthi gick i 1 K(anna) ööl, war så giordt,
 guult som wax.

8. Sägen.

Å sid. 19 och 20 i konceptet har Rhezelius helt fragmentariskt noterat några uppgifter om *Kettil Runske*, run- och trollmästaren, vilken i sägnen är mest bekant genom det sätt, varpå han band trollkarlen Gilbert på Visingsö. Sägnen förmåler, att denne Kettil förvärfvade sin övernaturliga makt och sina kunskaper genom att från Oden bortstjåla tre runkavlar.¹ Rhezelius har i efterföljande notis en annan version, något utförligare behandlad, om det sätt, varpå Kettil blivit runkunnig och vis. Sägnen är lokaliserad dels till Öland, dels till Småland (Alsheda s:n, Kettilsås):

Relatio om Kitil R. ifrå Öland; så

1. Att han hafv och i sin tydh werit på Ölan hos sin slächt, widh Resmÿ K.² där hafv han sagt för almogen, ho^m luchtade där Resmÿ Kelluatn af Kelan där är.
2. Sandbÿ syra, där ifrå, en mÿl snedt ofr landet, nordost.
3. Grebbÿ quitta . grand, i Replinge S. tre mÿl der ifrå norr wth, en sten.³
 Nota han luchtade skarpt nogh, långan wäg denne nampn och landkunnoge Ketil

¹ Jfr Hylltén-Cavallius i Läsning för folket VIII, sid. 169 ff. (1842), där en utförligare redogörelse om Kettil Runskesägnerna lämnas.

² Resmo kyrka.

³ Jfr. nedan s. 11.

R. och många landzbesokiere och Perigrinanter, hafr än sin slächt nor i Wekelby¹ Sochn, huilke kallas Rune slächtingr än i dagh. Be.^{te} Kitil R. hafr och warit på en iordehögh, widh Resmÿ K. där haft sin lust, ätit och druckit, då hafr där komit en skabbot mus whr högen, der *medh* han wek därifrå be.^{te} högh, och hafr altså kallat rumet mÿsingz hög² som de ännu kalla. Berätter Nils i Alfuelösa,³ och flere *medh* honom.

Än om Kitil Runske.

1. dän fordom nampnkende Runmäs-taren, och kämpen 2 Om huitualder den mechtige Resen *./. så*, J Tornsua⁴ S. i småland i Wästeruÿkz län, där hafr Ketil R. ståt på landet, och huitualdr på en öö, i hiorten siö, där sköt Ketil R. i hiäl huitualder. Där huituald är begrafuen, heter huitualdz högh.

Än om Kitil i öster herede i huitlanda⁵ S. bodt vide alt.

Som är om fiätet uidh Kitiltztorpaes⁶ ås. sammaledes i Småland.

Än om Kitil Runske som hafr bundet Gilbertum Runske vide Relat boken hua ulterius *./.*

Om hans whrsprung sägz så, J Smål. i söder möre häredh i Torsåsa S. ligger et berg eller ås, där en skön boklund är! där hafr en lustigh bonde kommit rÿdandes, hörde han spelas och siungas i be.^{te} backe, hölt han stille, och lÿdde där til, wart han uarse ingången i backen, koxade så inn wille förnimma huad thet uara skulle för handen; Så kommo där nogre wth, och både be.^{te} bonde til gäst, lofuade

¹ Vickleby.

² Högen, som sannolikt härrör från bronsåldern, kallas än i dag Mysings hög eller Mysinge hög.

³ Alvlösa i Smedby sn; jfr. sid. 11 nedan.

⁴ Törnesfalla.

⁵ Vetlanda.

⁶ Kättilstorp, kyrkoherdeboställe i Vetlanda — möjligen Kättilsås mellan Vetlanda och Alsheda socknar.

honom rätt wäl trachtera. Gick så in i backen, blef wäl plägat: wthi meer sin lustigheth fråga han huad gästbudh thet uar, werden sadhe iag giff min dotter af hem at uandra medh sin man åland, wilt och tu hafua en min doter så wil iag hafua tigh osuikelige hedan fölgdt medh henne, som skal lende tigh til gagns, och tina barn til bëröm medh tÿdhen, bonden beiakade bodet, där holtz brölöp, åt them, när then rÿke bonden wille förresa til sitt hem, tilbödhen be^{te} brudz fädher, sin dotter och mågh, at dhe skulle wälia sigh et dera af hans fulle skrÿn, det tÿngre eller lättare, bonden uille helest hadet drÿgere fult medh dÿre håfuor, men hon rådan hemligen, at taga thet lättare, seÿandes thär uthi äre min faders Konster, skrifter och Runor. Efter be^{te} rådande, togh bond skrinet, lÿka stofferat medh thet tÿngre. Och när han kom hem, och fick see thet, behagat honom intet, hustrun sadhe gönom (*gömom*) thetta, åt thess uÿ få en son tilhopa så kan modherfaldren lära honom hafua gagn thär af. Bonden giorde så! dhe fingo en son läte kallan Ketil Runske, han blef underuist af be^{te} morfader i Torsåsa backe och lund, het Torether af backen och lunden hafr namn. Ketil wpuäxte blef stor, manligh klok i allahanda, och stark, begÿnte så wandra i fiärnom landom. J Rÿsland gaf han them af R.¹ Alphabet en förändret stÿl, nästan lÿk R.² J estland, lifland, Curland, litauen, pålen prÿssen, Tÿskland, danmark och Norie blef han nampnkunig af sin Konst Öfr alla Suea och gotha land farit. Såledhes Rune och resare nampnet bekomit, hafr och wetat alla hemlige skatter wpenbara. J starkhet brost och handkrafft ingen hans lÿke, i hörslo, sÿn, och kän-

¹ Rune.

² Runorna.

slo nossiande makelös. Relatores
Pär Benchtsson Regemenz skri-
fuere i Westgöt, Jöran Ersson
arendat. i Sodre möre.

Å annat ställe i manuskriptet (sid. 23) har Rhezelius nedskrivit följande under Smedby socken:

Bte Nils i Alfwelösa sade, at Kitil Runske
hafr sagt widh Rismy K. att thet luchtade
af Resmy Keluatn af Kelan der är, Sanby
Syra, Grebbby qwitta :|: grand, är en sten
kalles så, står wid Grebbby i Räplinge Sochn.
Denne Kitil R. hafr än sin slächt Nor i
Wekelby Sochn, kallas Runske slächten än.

9. Traditioner knutna till forn- eller naturminnen.

a) Å sid. 47 anföres under Långlöt socken följande (datum 6 augusti 1634):

»Denne eft^{de} sten sampt rösian är wid
almene wägen wid Folkzlunda by, kallas
Weltersten, sägz att där är mitt på landet.

*Denne eft. steen sampt rösian är wid al-
mene wägen wid Folkzlunda by, kallas
Weltersten, sägz att där är mitt på landet*

*Relatio omnium.
Sägz att en Jätte och Jättekona skulle förfara huar som skulle wara
mitt på landet, hafr.»*

Fig. 5. »Vältersten» med röset vid Folkelunda by, Långlöts s:n, Öland.

Relatio omnium.

Sägz att en Jätte och Jättekona skulle förfara huar som skulle wara
mitt på landet, hafr.»

Denna korta notis har påtaglig karaktär av ren minnesanteckning, avsedd att vid ett senare tillfälle närmare utvecklas. Så har också skett. I utskriften finnes jämte en omsorgsfullare och i större skala utförd teckning följande noterat:

»Widh Folkzlunda by. Bredewidh store Allmenne wägen är sådant monumet af sten, ihoplagdt, ett rör och en trind sten ofuan på kallas Wälter eller Wälterz steen.

Om denne sten är en gammal saga således. N: Een Jätte Wälte benämnd, medh sin hustru, eller Jättninna skulle en gång förfara, hwarest såsom skulle wara mitt på Öland sålunda. Jättninnan gick till Norre 'Ölandz wdd och Reesen eller Bonden till den södre, och skulle kasta ifrå bådhe änderna, och således förnimma af sitt kastande medielandet, då kastadhe heller slungade hon först där små sten, i försk^{te} rör är, och han dän trinde stenen, hwilken hafwer så kommit mitt ofwanpå röret. Och dhe små holer på be^{te} sten, skall wara effter fingren, där han hållit hadhe medh fingerändarna. Hwilke hol skinbarligen synes, såsom dät wore effter finger så blefwet, eller huggit, sammeledhes är och sielfwa stenen trinder som han wore af willia så huggin och tillgiordh. Såledez sägz dänna stenen wara dýtkommen, och är itt wist märkie att det skall wara mitt på landet. Jtem sades att stenen haf warit afwätrat, och åter dýtkommen, ingen wet huru».

b) Zechiels sten (konceptet sid. 63, Kelda sochn, 15 aug. 1634) (fig. 6):

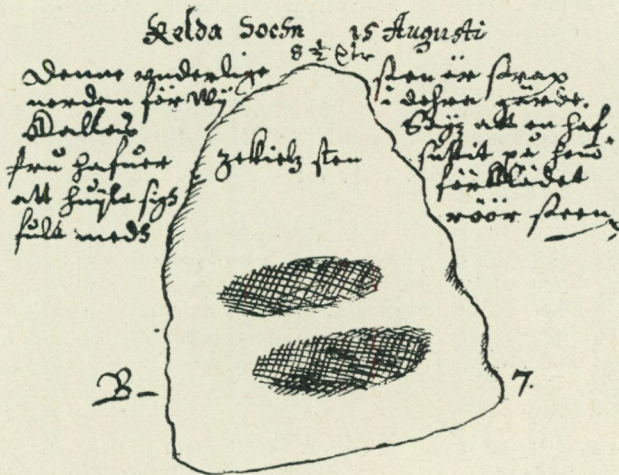

Fig. 6. »Zechiels sten» på Vis ägor, Källa s:n, Öland.

»Denne wnderlige sten är strax nordan för Wj i dehra gärdet. Kallas Zekielz sten. Säggs att en haffru hafuer suttit på honom att huyla sigh förklädet fult medh röör steen».

Konceptets kortfattade anteckning ligger till grund för utskriftens utförligare relaterande av traditionen, som lyder (sid. 105):

»Böndernes och Gemene Mans Saga om för^{ne} Sten är såsom fölier. N: Stenens Nampn är än i dagh kallet Zechiels sten eller säthe, hwilken så är kallat af en Jättninna eller |: som somblige seya :| Haffru, hwilken hafwer heet zekiel. Hon hafwer bodt och haft sit heem på Borge Edhe, som nu kallas Borge hedhe eller hagha, liggiandes i Högbÿ Sochn på Witterums ägor — — —.

Denne Zechiel hafwer haft en sin syster på Smålandz sÿdan, widh Skägge Näs eller ås boendes |: huilket näs hafwer sitt nampn af en Jättne, be^d skegge som och där Begrafwen är och hafwer warit deras skÿldman¹ :|. Desse 2 systrer hafwa sig samsatt att göra en stenbro öfr sundet, dän ene på Smålandz sÿdan, hafwer burit ihop det samma nasset, Skeggenäs, huilket räcker $\frac{1}{4}$ mÿl i siön. Men dänne Zechiel hafwer samkat i förklädet och begÿnte gå, då haf^r en man skuttitt henne medh en skechta², måste för dänskuld sättia sigh, att huÿla, på för^{ne} sten medh dhe stenar hon i förklädet hade. Således hafwer hon sunkit af tÿngden |: efter stenarne hafua intet warit så hårda då seya dhe :|. Sedhan hafwer hon åter begÿnnt gåå, när hon kom til Pesnäs³ Sochn widh gillberga ägor, då haf^r Gogubben⁴ begÿnt att åka, och hon der af blefwen förskräckt, och dödh I dät samma kastat från sigh sin stembördo, hopatals. Hwarest sÿnes ännu många store rörhopar hwarteres widh pass 50 och 60 stegh och två eller 3 Mäns högd. Sedan hafwa hennes slächt låtet henne begrafwa, där hoos dhe store och märkelighe rösiarne eller monumenterne. Dätta förskrefne hålles för sann och wiss händelse, och af ålder huar efter annan kungiort sine barn, att dätt icke förglömmas skulles.

c) *Odens flisor.*

Å sid. 78 i konceptet meddelar Rhezelius efterföljande under Högsrums sn 22 aug. 1634 (fig. 7):

»Desse stenar äre östan högzrum K. kallas Odens flÿser, sägz att oden haf^r bundit sin häst där stickandes sit swerd genom sten. då haf^r hästen slÿtit sigh lös och wältrat sigh hafwer så der som han weltrade blifwit dät träsk, som kallas Högzrums träsk, där ingen botn kennes och är försökt. Nota Een röd mÿssa kom der ner och fans sedan i store siön igän. N(ota) där nordost ifrå äre atskillige grifter och reste stenar och många andre former.⁵»

¹ Släkting. Jfr Södervall, Ordbok etc. *skylderman*.

² pil.

³ Persnäs.

⁴ åskan; jfr ordet *go-vigg* = åskvigg (Rietz).

⁵ Det bekanta fornminnesfältet å Karums alvar. Den tecknade skeppssättningen avser säkerligen det å gravfältet liggande stenskeppet, »Noaks ark», en av öns vackraste fornlämningar.

Denna konceptanteckning har även den i utskriften, där emellertid endast den övre stenen är återgiven, vidare utvecklats (å sid. 113) på följande sätt:

»Ostan för Kyrkian på Moen är denne resta stenen medh många andre stenar och grifter, på åtskillighe sätt funderade och tilgiorde i hedendomen.

Sålunda refererades om denne för^{ne} reste stenen. N:

Stenzens namn är Odens fläsa, hwilken skulle hafwa fått sitt namn där utaf, att en Man be:^d Oden skulle fächta medh enom androm man, och effter dät war slätth mark och wýdh hade han intet binda sin häst wthi wtan i hastighet sprungit till denne stenen och stuckit sin brýnia eller swärd igenom be^{te} sten¹ och bundet således i samme hool efter swärdet. J medlertýdh hafr hästen slýtít sikh löös och stenen hafwer så spulkit effter grýmskafftet, och sedan hafwer han wältrat sikh, hwarest såsom är sedan blifwet ett träsk, kallas högzrums träsk effter hästens wältrande, hwilket träsk ingen botn kánnes wthi, fast än många stänger bundos samman, och är försócht många gånger seýa bönderna och gemene man. Hafwer sikh och tildraget för någre áhr sedan, att en wallgásse hafwer komitt nedher där sammastádes huilken doch omsýder blef optagen, doch hafr hans mýssa blifwet qwar i loppet, huilken war rödh, dán fingo dhe intet igen, wtan han hafr |: tiláfuentýrs |: sunkit i. Een týd der effter hafwa någre fiskiat i store hafwet, och blifwet warse ett röt tingh flýta widh däm, då hafwa dhe taget dät. Förnummo så att dät war samma mýssa, som Poiken tappadhe i Träsket. Dátta är sanfárdeligen skedt och hwar man weet det berátta».

d) Sten med fotsula (konceptet sid. 161; Ryssby socken 13 sept. 1634) (fig. 8):

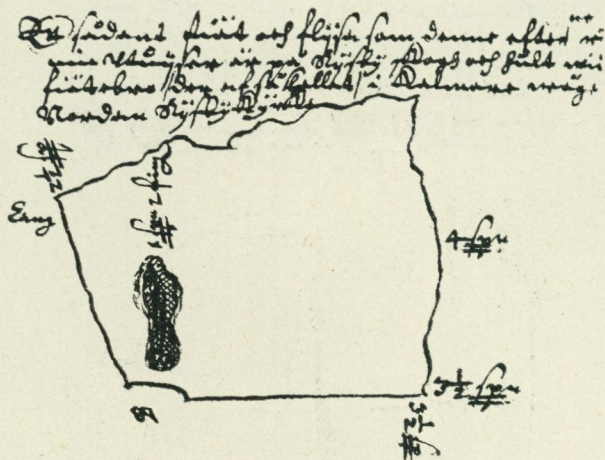

Fig. 8. Sten med fotliknande intryck i Ryssby s:n, Småland.

¹ Uppgiften om att Oden genomstungit en sten anföres också av Rhezelius om den södra av de 2 stenflisorna, kallade höge stenar, invid kapellet i Ås socken (konceptet 28 juli 1634).

»Ett sådant fiät och flysa som denne effter^{ne} r(it)nin(g) wtuyser är på Rysby skogh och hult wn(der) fiätebro: der af så kallat : i Kalmare wäge(n) Nordan Rysby Kyrka.

Relatio omnium pscrip. lapid.

Att en Jungfru hade sigh menswurit när hon redh i brudfärd, och the hafwa agerat¹ henne och sagt hon war intet mö, tå haf hon önskat och sagt, om iagh icke så är, så gifue gudh iagh måtte siunka i denne sten, att thet måtte ske täckn och språn(g) hon af hästen, och skedde som hon önskat hadhe.

Altera relatio.

Att en qwinna hade stådt der och giort sin böön, och för hennes Gud-fruchtige böön och helighet skuld så sunket i hellen eller sten.»

e) Rätsten (konceptet sid. 173; Hiorteredes (Hjorted) socken, fig. 9):

Denne stens: som kallat mätpen sig, att
en gille färd i Dabst fönner från Hinnfält
sång att anwärdas song, att fundera sig lönge
än nolen norfält i en borden, fundera färd
Hinnfält song och anwärdas färd anwärdas song.
Hinnfält song och anwärdas färd anwärdas song.

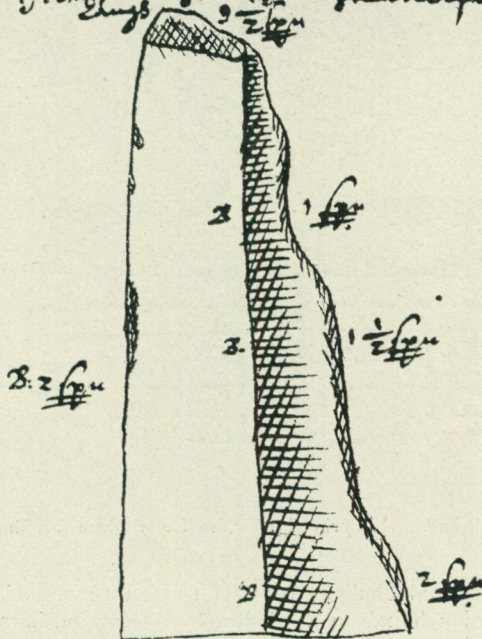

Fig. 9. »Rätsten» eller »Jättekolven» vid Norrhult, Hjorteds s:n, Småland.

¹ anklagat, ansatt.

»Denne efter^{ne} sten kallas rätsten sägzs att en Jätte hafz skutit honom från Rumhult borg åth anwibo borg, och hinde eÿ lenger än nolan norhult i en backe, sudost från Rumhultborg och west frå anuuboborg.

Jtem somlige kallan Jettekolfwen¹.»

f) Brudehall med rör (konceptet sid. 167, Döderhult socken 19 sept. 1634, fig. 10):

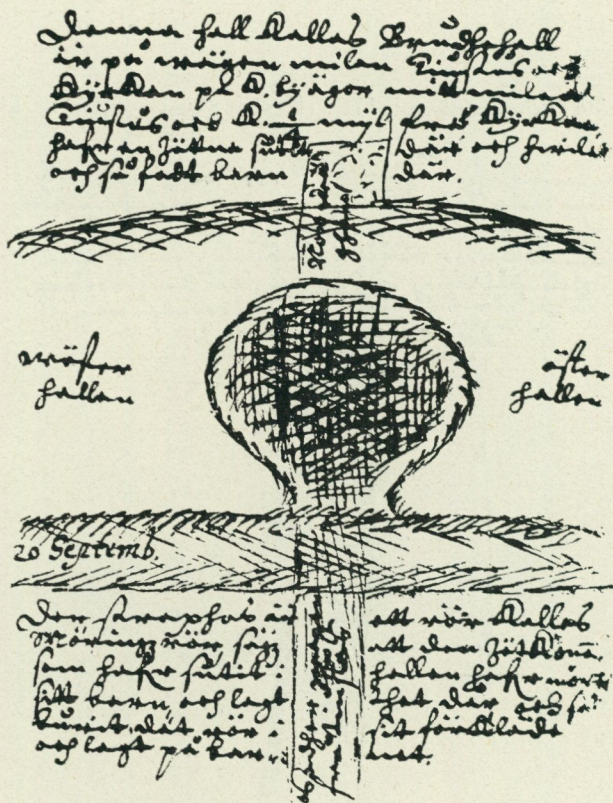

Fig. 10. »Brudehall» på Kyrkeby ägor, Döderhults s:n, Småland.

»Denna hall kallas Brudehall är på vägen mellan Tiusås och Kyrkan på K(yrke)bys ägor mitt mellan Tiusås och K. $\frac{1}{4}$ myl frå Kyrkan, hafz en Jättina² sutte där och hwilat och så födt barn där.

¹ Jfr Rietz: kolf m. = pil.

² Jättinna.

Der strax hos är ett rör kallas Möringz rör, sägz att den Jättkonan som hafr sutit i hallen hafr mört¹ sitt barn och lagt thet där och så burit dät rör i sit förkläde och lagt på barnet.»

g) *Frösten* (konceptet sid. 171 d. 28 sept. 1634, fig. 11):

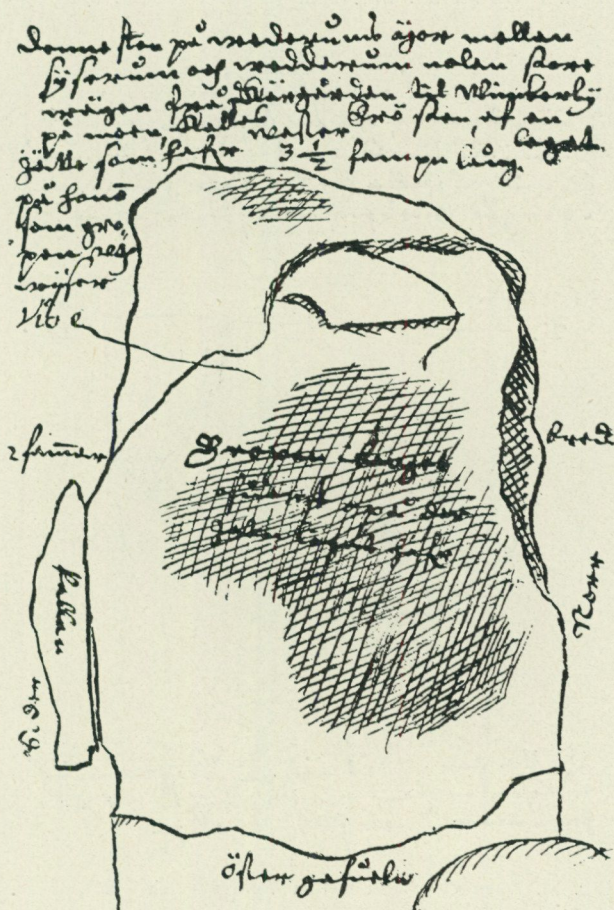

Fig. 11. »Frösten» på Väderums ägor, Tuna s:n, Småland.

»Denne sten på wederums ägor mellan sýserum och wedderum nolan store wägen frå skärgården til Wimberby på moen, kallas Frösten, af en Jätte som hafr legat på honom som gropen wthwýser».

I bilden står: »Gropen i berget ofuerst opå der Jetten legat hafr».

¹ mördat.

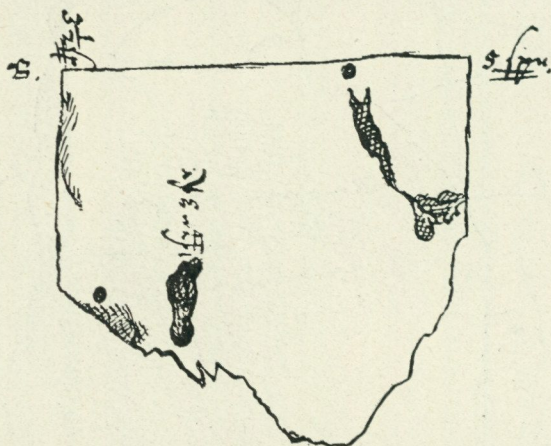
3—301193. *Fataburen*.

h) *Sten med fotsula* (konceptet sid. 175, Gladhammar socken, fig. 12):

»Relat(ion) om eff^{ne} sten.

Säga alle man att en tyf haf^r stulit Vesteru^yks Kyrkia, och när han hafuer komit på detta stellet, haf^r han fasn^t i berget, synes för den skuld altså.

Relat. om aff^{ne} sten
Säga alle man att en tyf haf^r stulit Vesteru^yks Kyrkia, och när han hafuer komit på detta stellet, haf^r han fasn^t i berget, synes för den skuld altså.

Detta för^{ne} fiät är på skogen widh vägen melⁿ westerw^yck och Gladhammar, synes skynbarligh.

Fig. 12. Sten vid vägen mellan Vestervik och Gladhammar.

Dette för^{ne} fiät är på skogen widh vägen melⁿ westerw^yck och Gladhammar, synes skynbarligh.»

10. *Traditioner, som äro knutna till kyrkor* äro ej många antecknade av Rhezelius. Ett par finnas dock.

a) *Gräsgårds kyrka* (konceptet sid. 88; 29 juli 1634):

»I denne K(yrka) sägz hafua warit en Carbunkel¹ inmurat öfr dören der thet trinde holet O syñs at siömän skulle sigh om nattetidh der af rätta samma sten är i förre danske feyden bortröfuat hafuer intet bedre lyckes utan skepet hafr lupit i quaf uid söd(er) udden, där stenen är och syñes än skyna när dhe resa öfuer honom sadhe Matz Persson i Gräsgål by».

Traditionen finnes i nästan samma ordalag återgiven i utskriften.

På annat ställe och med annan stil i slutet av konceptet omnämnes samma sak så:

»NB. En märkelig Relation, och sansagu, så! at offuanför dänne Kyrkiedör, i holet där är, hafuer warit en Karbunkelsten insat, dän siöfarande hafua efftersegladt, mörke tyder. Samme dyrba(ra)ste steen, är i dän förre Dannemarkz feigden bortröfuadt. Men intet bätter Läckas röfuare, och allmans wälfärds skadare, än at de säglade i quaff wid söder wdden; där syñes dän ädle stenen än, och lyser ur siön, för däm där öfuer fara.»

b) *Segerstad kyrka* (utskriften sid. 34, saknas i konceptet):

»Nota. Är wndersamt medh denne Kyrkia Särstadh, att ingen torn eller skiul blifuer där på beständandes, ehuruwäl dhe uilia byggia, wtan blåser strax af igän eller förbrinner af liungeldh. Orsaken där till, weet ingen rättelighen.»

c) *Algutsrum kyrka* (konceptet. 29 aug. 1634). Efter en kort anteckning om högar och grifter »wästan Kyrkian och suduäst» har Rhezelius antecknat följande:

»Nota. Wthi en af bet^e högar är funnit för många åhr sedhan en ekekista full medh äodelar, guld silfuer och Clenodier mehta gamalt, huilket seyes att Kyrkan är blifuen förbettrat och wpbygd medh, som ännu sielfua Kistan witne bär som står tilstädes i Sachristian, huilken är huggen af en heel ekstok bredderna 1 quarter tiocka och så tätt medh iern, och så tiocka som finger, at man icke kan settia twerhand mellan dem, omöyeligh sönder-slå eller hugga för Järn(be)slaget.

Jtem sägz att en hafr spått at där skal än en wara i en högh, huilket rum K(yrkans) skugga skal en gång om dagen |: när klart är :| ofrskygga. Såsom och är spot att et skep eller båt |: fordom kallat skep :| af gull giort och en wagn skal wara i siön gent mot dän Kyr(kan) och dät landet.

Hans nampn som hafr sagdt huar gozet stodh hafr warit Asgut |: som nu kallas af dhem :| Algut, efter huilken och Kyrkian nämpder är.»

¹ Traditioner om karbunkelstenar inmurade i kyrkor, där de tjänat som »fyrar» för sjöfarande, äro kända från flera ställen, särskilt från Gotland.

ZUSAMMENFASSUNG.

ARVID ENQVIST: Kulturgeschichtliche Notizen und Traditionen aus dem 17. Jahrhundert aus Öland und Småland.

Verf. teilt einige Notizen aus einer fast dreihundert Jahre alten Handschrift mit, die in der Kgl. Bibliothek in Stockholm aufbewahrt wird. Im Jahre 1634 (August—September) bereiste ein gewisser *J. H. Rhezelius* in öffentlichem Auftrage die Insel Öland und das Küstenland Smålands um Aufzeichnungen zu machen. Sein Tagebuch enthält der Hauptsache nach sehr wertvolle Zeichnungen und Beschreibungen von Kirchen und Altertümern verschiedener Art. Mit diesem Materiale gemengt findet man hier und da auch rein kulturgeschichtliche Notizen, die von grossem wissenschaftlichem Wert sind, und die hier publiziert werden; zumeist bestehen diese Notizen aus volkstümlichen Traditionen, die an Altertümer, Kirchen oder Naturdenkmäler geknüpft sind. Besonders bemerkenswert sind die Aufzeichnungen und Zeichnungen, die Rhezelius von Öländischen Fisch- und Ackergeräten gemacht hat.

NÅGRA ORD I MUSEIFRÅGAN.

Av

SVEN T. KJELLBERG.

Nedanstående uppsats utgöres av ett inledningsanförande vid den diskussion av »Våra hembygds museer och deras ställning till provins-museerna», som hölls på Svenska museimannaföreningens möte i Skänninge 8—9 juli 1929. Då hithörande frågor äro i allra högsta grad aktuella har Fataburens redaktion — utan att taga ställning till de här framkastade synpunkterna — önskat bringa till allmännare kännedom de erfarenheter, som författaren inhämtat under mångårigt arbete i provins- och bygdemuseernas tjänst.

Det låter måhända märkvärdigt i en museimans mun, då man säger, att intresset för museer i våra dagar är allt för stort. Men den, som med kritik ser på förhållandena inom vår svenska museivärld, torde nog få blicken öppen för en del förhållanden, som lätt kunna medföra farliga konsekvenser för museiarbetet. Det är ofta så med ett entusiastiskt inriktat sinne, vare sig detta finnes hos en person eller hos en rörelse, att entusiasmen *för* arbetet vidare och längre än vad ett nyktert eftertänkande skulle ha gjort. Vi befinna oss utan tvivel för närvarande i den mest kritiska situation, i vilken svenskt museiväsen varit. Det är på en gång tragiskt och glädjande, att intresset för vår hembygds och vårt folks minnen är så starkt: tragiskt i så måtto, att de krafter och viljor, som därigenom blivit satta i rörelse, föra fram saken till splittring, glädjande i så måtto att man genom all denna kraftutveckling bör kunna få någonting uträttat.

Man har påstått, att vi svenskar ha ett särskilt utpräglat sinne för organisation. Man har vidare velat hävda, att vår tid är organisationens tid. När det gäller museiverksamhet och därmed samman-

hängande frågor, torde man likväl på några få undantag när förgäves spana efter en effektiv organisation. Fortfarande söker var och en oberoende av museets storlek och oberoende av det arbete, som utföres inom andra museer att hopföra så många ting som möjligt, ofta av vad slag det vara må. Fortfarande grundlägges det ena museet efter det andra utan att hänsyn tages till om förutsättningar verkligen finnas för ett museums existens och utan att taga hänsyn till, huruvida platsen verkligen är i behov av en museal samling. Det råder kunde man säga en planlöshet av rätt generande slag inom alla frågor av museal art.

Man skulle med exempel från våra större städer kunna räkna upp en rad av museer vars arbetsprogram och samlingsuppgifter äro så utformade, att tvenne museer i samma ort till stora delar dubblara varandra. Man skulle kunna påvisa huru samtidigt på olika håll startas nya specialmuseer vid sidan av andra utan att någon klar fördelning av arbetet åstadkommes. Det kan visserligen såsom ett försvar framhållas, att all kulturforskning och insamling, som äger rum, är nyttig och välbehövlig, men mycken kraft och många pengar skulle kunna inbesparas genom en medveten organisation, som förebyggde slöseri med de små tillgångar av dessa varor, som vi äga.

Denna oreda är särskilt påfallande i det museala arbetet inom landets provinser, där produktionen av småmuseer gör organisationsfrågan alldeles särskilt brännande. Det kan synas ekonomiskt och praktiskt oberättigat, att överallt där intresset vaknat hos någon eller några personer, ett museum skall få komma till stånd. Nackdelarna härav för verksamheten i dess helhet torde nog för var och en ligga i öppen dag. Men denna fråga är av så ömtålig beskaffenhet, att den väl knappast torde låta reglera sig. I varje fall kan man icke tänka sig att göra det genom några slags bestämmelser eller påbud. Den känsla för hembygden och dess minnen, som är upphovet till rörelser av detta slag, är ju bland de vackraste i folkkaraktären, som vår tid kan uppvisa, och det är därför med största tvekan, som man vågar peka på de olägenheter, som den verkligen kan föra med sig och i många fall för med sig. Då man alltså icke kan säga: du får inte bilda ett museum, utan att du har den och den ekonomiska grunden för

dess nuvarande och framtida bestånd, eller utan att du har ett kulturellt berättigande i bygdens eget skaplynn och dess belägenhet, så får man alltså gå andra och smidigare vägar.

Dessa vägar har man på många håll sökt finna, och därvid försökt lösa frågan om samarbete och sammanhållning mellan föreningar och museer av hembygdsvårdande och museal natur. Man har därvid tänkt sig att genom sammanslutande av museerna inom en större grupp t. ex. inom en landsända så som Västsverige, där västsvenska hembygdsnämnden är ett slags samarbetsråd för museerna inom Västsverige, eller inom en provins såsom Dalarna, där en hembygdsförening uppbär samarbetet, kunna betrakta detta område såsom en enhet. Det är enligt min åsikt riktigt att försöka sammanföra museerna på sådant sätt. Man bör dock därvid alltid ha i tankarna, huruvida denna grupp är av en sådan natur inbördes, att den med lätthet kan sammanhållas. Enligt min uppfattning är ett landskap eller ett län det största område som en sammanhållande organisation bör omfatta. Kommer man därutöver, får arbetet en tyngre apparat att röra sig med, och det personliga, som alltid måste spela den största rollen vid ett samarbete, kan icke göra sig gällande på samma sätt, som inom ett mindre område.

Om man nu utgår ifrån provinsen såsom en enhet, så kan naturligtvis organisationen därinom läggas på olika sätt. I det fallet borde det kunna finnas frihet för det personliga initiativet och den personliga smaken och lusten. Några punkter få väl dock anses gemensamma för alla, huru man än vänder på saken. Det är självklart, att endast en bråkdel av våra museer kunna erhålla tjänstemän, som äro musealt fackutbildade och som få ägna hela sin tid åt arbetet inom institutionen. I enlighet med den politik, som bedrives av statsmakterna, torde vi snart inom varje provins och fäst vid dess huvudmuseum äga en sådan fackman. Där är den personliga kraft, som man måste räkna med inom grupporganisationen. Fattar han sin uppgift rätt, bör han stå till tjänst för även de mindre museerna inom provinsen och leda arbetet in på rätta banor. Kring provinsmuseet kan mycket väl en grupp ortsmuseer fylka sig och samarbetet mellan dessa läggas på en sådan bog, att det befrämjar alla parter. Därvid måste man likväl

förutsätta en sådan vidsynthet hos de för saken intresserade, att de sätta sin provins och dess minnen sedda såsom en enhet före ortsintresset. Då är det möjligt att i någon mån motverka den stora splittring inom insamlingsarbetet, som nu förekommer. Därmed menar jag likvisst icke, att de små museerna nu skola uppge sin självständighet eller avstå dyrgripar, som de redan äga, utan blott att de genom att vidga blicken och förstå det större sammanhanget skola kunna verka på ett för sin bygd mera befrämjande sätt.

Sluta sig provinsens museer samman på detta sätt, komma säkert många arbetsuppgifter att kunna lösas lättare än nu. En av museernas huvuduppgifter är ju att bevara och skydda de föremål, som de hopbragt. Det är likvisst så och så beställt med den museala vården i de flesta museer och särskilt naturligtvis inom de mindre museerna, där de ekonomiska möjligheterna äro svagare. Man behöver blott tänka på tre av museernas argaste fiender: trämasken, rosten och malen för att genast se mörkt på framtiden. Huru länge skola verkligen alla de i småmuseerna samlade föremålen finnas till, huru mycket skall finnas i behåll av maskstungna möbler, husgeråd, redskap, av vävnader, av i jorden funna järnsaker om en så kort tidrymd som 100 år? Det är ju icke för vår egen tid, som ännu har så pass starka förgreningar nedåt i den kultur vars alster vi värja, som vi samla utan för framtiden och för en avlägsen framtid. En av provinsorganisationens viktigaste arbetsuppgifter, och den, som var och en lättast torde kunna fatta, blir därför verksamhet för *bevarande* av föremålen, sedan de väl kommit inom museernas hank och stör. Inom varje sådant område borde det därför finnas en central konserveringsanstalt, vilken naturligtvis är förlagd till provinsens huvudmuseum och vilken tillhör och nyttjas av de till organisationen anslutna museerna.

En annan fråga rör bevarandet av det andliga innehåll, som de insamlade föremålen äga. I första hand bevarandet av föremålet såsom individ. Härvid måste man först och främst ombesörja en varaktig katalogisering och märkning av samlingarna. I de flesta småmuseer har man ännu den seden, att på föremålet klistra en gummi-lapp med nummer eller annan uppgift. Den sitter kvar över somma-

ren, sedan vintern fört med sig fuktighet i de oeldade lokalernas luft faller den av och sättes i de flesta fall icke åter på föremålet, och efter någon kortare tidrymd erinrar man sig icke längre de uppgifter, som äro knutna vid det. Här är en mission att fylla för provinsorganisationen och för provinsens tjänsteman. Lämpligt vore, att alla museer inom en grupp hade samma formulär till sin huvudliggare, så att denna kunde föras på ett likformigt sätt inom området. Man kan också tänka sig, att på en central plats t. ex. huvudmuseet, avskrifter av denna huvudliggare förvarades eller helst att dubletter av de lappkataloger, som upprättas i de olika museerna föras samman till ett huvudregister för landskapet. Ett sådant centralt register har varit planerat för Västmanland län, och Västsvenska hembygdsnämnden, som nedsatt en kommitté för utredning av denna fråga, tar upp densamma till beslutande vid sin årsstämma i sommar. Meningen är att i Göteborg lägga upp en sådan centralkatalog för hela västra Sverige. Vad denna kommer att innebära för den framtida forskningen och för samlandet, är lätt att inse. I denna skulle man lätt kunna avläsa vilka föremålsgrupper, som äro svagt representerade i samlingarna, och därefter inrikta samlingsarbetet på denna grupp.

Vid organiserandet av samarbetet inom landskapet torde man göra klokt uti, att från början ha klart för sig de olika uppgifter, som de sammanslutna museerna äro satta att fylla. Å ena sidan har man provinsens huvudmuseum, och möjligen något annat större museum inom området, vars uppgifter få anses ligga på ett vetenskapligt plan. Å andra sidan är det de mera hembygdsbetonade museerna, som verka för ett stärkande av känslan för vården av hembygdsminnen, vare sig dessa bestå i fasta fornminnen, naturminnen eller andra icke flyttbara ting, och rent museala föremål. I det sista fallet är uppgiften mera känslöbetonad och det vetenskapliga underordnat — om detta nu ens existerar. Genom att ta fasta på denna olikhet, torde man också utan större motsättningar kunna komma till samförstånd, när det gäller att till huvudmuseet samla föremål av vetenskaplig betydelse, och man torde på så sätt kunna undvika en mängd intressekonflikter. För huvudmuseet blir det också då lättare att avstå ifrån föremål, som man vet hör hemma inom bygdemuseets krets. Särskilt blir detta fallet,

om sammanslutningen lägges på ett sådant sätt, att man räknar alla de inom provinsen befintliga museerna såsom en enhet, såsom ett enda museum med underavdelningar på olika håll. Det synes mig rimligare, att man försöker få till stånd en sammanslutning, i vilken parterna äro underordnade, än en, där de äro samordnade. Finnes en gammal fornminnesförening, som omfattar provinsen, är det säkerligen lämpligare att ta denna såsom utgångspunkt och ej bilda en ny sammanslutning. Emellertid torde man ej på papperet kunna draga upp generella gränser för en organisation som denna, utan den får framväxa eftersom det passar för provinsens läggning. En fördel med att taga den gamla föreningen till utgångspunkt är bland annat, att denna oftast redan äger en skriftserie, som utan svårighet kan omläggas på ett sådant sätt, att den tjänstgör för samtliga provinsföreningar. Denna skrift, som oftast har att arbeta med en dålig ekonomi, kunde därigenom, stödd av samtliga föreningars medlemsstock, bli bärkraftigare och få möjlighet att giva ett rikare publiceringsutbyte.

Det är här endast några huvudsynpunkter, som jag har velat peka på, de äro varken nya eller originella. Men det synes nödvändigt att på nytt framföra dem, ty tiden måste anses vara inne för ett målmedvetet sammanförande av de spridda arbetskrafterna inom det svenska museiväsendet. Möjligen finnas andra sätt att organisera upp arbetet, men det naturligaste och lättast tillämpade synes vara det, som jag här framlagt, vilket ju för övrigt redan tillämpas på många håll. Det är emellertid frågan om huruvida effektiviteten i de nu befintliga sammanslutningarna verkligen motsvarar det man hoppades av dem. Att därför frågan kommit upp till behandling på Museimannamötet, måste man med tacksamhet erkänna, ty från detta håll borde en för landet i stora drag utarbetad organisationsplan kunna utgå. Enligt min mening borde man därvid ta fasta på provinssammanslutningarna samt i en riksorganisation, vilken lämpligast anslöte sig till Museimannaföreningen eller till Riksantikvarien, sammanföra dessa.

Först genom en ändamålsenlig och kraftigt verkande organisation kunna vi få reda i det museala arbetet inom landet.

ZUSAMMENFASSUNG.

SVEN T. KJELLBERG: Einige Worte zur Museumsfrage.

Der Aufsatz ist eine Diskussionseinleitung auf der Versammlung schwedischer Museumsleute in Skänninge 1929 über die im schwedischen Museumswesen aktuelle Frage nach dem Verhältnis zwischen den grösseren Museen und den immer zahlreicher aufkommenden Heimatmuseen. Verf. erachtet es nicht für möglich, diese Frage in den verschiedenen eigenartigen Provinzen des Landes nach denselben Linien zu lösen, und will daher keine generellen Bestimmungen auf dem Papier befürworten, sondern die Entwicklung nach den persönlichen Linien erfolgen lassen, die im Einzelfalle als zweckmässig befunden werden. Eine Zusammenarbeit zwischen den verschiedenen Museen muss jedoch zustande kommen, und Verf. empfiehlt daher, dass die verschiedenen Provinzen als Einheiten betrachtet werden. An der Spitze der Tätigkeit innerhalb der Provinz muss das Provinzialmuseum stehen, an das die Ortsmuseen sich anschliessen haben. Der Vorsteher des Provinzialmuseums hat zuzusehen, dass diese Museen eine ordentliche Pflege erhalten. Zu diesem Zweck wird dem Provinzialmuseum eine zentrale Konservierungsanstalt angegliedert. Er hat auch durch Vereinbarungen mit den Ortsmuseen das Gebiet ihrer Tätigkeit zu bestimmen, die Katalogisierung zu überwachen usw. Die provinziellen Zusammenschlüsse können dann zweckmässigerweise weiter in einer Reichsorganisation zusammengeschlossen werden, die dem Reichsantiquar untersteht.
